

ПРОБЛЕМА ВІДСТУПУ ВІД МІЖНАРОДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ДОКЛАСИЧНІЙ МІЖНАРОДНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

БОРИСОВ Євген Євгенович, аспірант Міжнародного гуманітарного університету

Рецензент: **ГРІНЕНКО Олена Олексіївна**, доктор юридичних наук

PROBLEM OF DEROGATION THE INTERNATIONAL OBLIGATIONS IN THE PRE-CLASSIC INTERNATIONAL LEGAL DOCTRINE.

The article analyzes the evolution of views and doctrinal issues in areas of obligations, their execution and derogation from such execution in the writings of scientists, philosophers and lawyers of the pre-classical period. Author proves the relationship and correlation of scientific approaches and schools about aspects of the legal obligations; he shows the common approaches on these issues in works of authors of different époques.

Keywords: treaty, obligation, derogation, international law, natural law, sovereign.

Проблема отступления от международных обязательств в доклассической международной правовой доктрине.

В статье проведен анализ эволюции взглядов и доктринальной проблематики в сфере обязательства, исполнения обязательств и отступления от такого исполнения в трудах ученых, философов и юристов доклассического периода. Доказаны взаимосвязь и корреляция научных подходов и школ по вопросам правовых обязательств, доказана общность подходов по указанным вопросам авторов разных эпох.

Ключевые слова: договор, обязательства, отступление от обязательства, международное право, естественное право, суверен.

У статті здійснено аналіз еволюції поглядів та доктринальної проблематики стосовно зобов'язання, виконання зобов'язань та відступу від такого виконання у працях вчених, філософів та юристів до класичного періоду. Доведено взаємозв'язок наукових підходів та шкіл з питань зобов'язань, доведені спільні підходи щодо цих питань авторів різних епох.

Ключові слова: договір, зобов'язання, відступ від зобов'язання, міжнародне право, природне право, суверен.

Розвиток вітчизняного науко-правового простору зумовлює актуальність правового аналізу питань відступу держави від власних зобов'язань у сфері прав людини та гуманітарних відносин. Потреба удосконалення законодав-

ства у сфері захисту прав людини з урахуванням практичних питань, які постали в особливий період під час зовнішньої агресії та проведення антитерористичної операції зумовлює особливе значення аспектів відступу держави від вищевказаних міжнародних зобов'язань.

Ця проблематика досі залишається малодослідженою у сучасній доктрині міжнародного права. Можна лише вказати на окремі сучасні праці щодо практичних аспектів відступу від міжнародних зобов'язань у сфері прав людини за окремими угодами (це публікації М.К. Абдуллаєва, К.Є. Грецової, М.Л. Ентіна, Л.І. Звягінцевої, Ю.М. Малеева, Н.С. Нікітенко, О.В. Осинської, Н.С. Сімонової, А.Є. Стрекалова, А.Р. Султанова, Е.В. Тітко, І.Д. Ягофарової), у яких аналіз праць вчених минулих епох майже не проводився.

Метою цієї статті є комплексне визначення змісту еволюції поглядів на проблему зобов'язання, виконання зобов'язань та відступу від такого виконання у міжнародно-правовому вимірі у працях вчених, філософів та юристів докласичного періоду. Розв'язання цієї мети має ґрунтуватися на визначенні змісту зобов'язань, ставлення до їх форми та змісту, визначення їх належності до природного, божого чи внутрідержавного права, у відповідних роботах Стародавнього світу, Середньовіччя та Нового часу; порівняльний та герменевтичний аналіз цих категорій; узагальнення характеристик можливості та умов, критеріїв справедливості та правомірності відступу від правових зобов'язань.

Зі стародавніх часів увага вчених приділялася питанням змісту зобов'язання, виконання та невиконання зобов'язань. Часто робилися спроби ув'язувати питання зобов'язань та справедливості. Горацій оголошував довіру «сестрою справедливості»; Апулей ототожнював справедливість та «істину» визначаючи їх як «вірність»; Симонід розумів справедливість як повернення отриманого, так і як правдивість в промовах. Посилаючись на ці позиції, Г. Гроцій визначав обіцянки, як такі, що виходять з природи «непорушної справедливості, загальної в своєму роді богу і всім тим, хто має розум»¹.

Марк Т. Цицерон у трактаті «Про обов'язки» («De officiis») вказував, що «часто бувають обставини, коли те що здається повністю гідним порядної людини, яку ми звемо чесним мужем, змінюється та стає власною протилежністю... щодо того, що стосується істини та вірності слову, іноді справедливо відмовитися та слово не тримати». У таких ситуаціях М. Т. Цицерон пропонував «посилатися на засади справедливості»; і хоча «у зв'язку із обставинами це змінюється, змінюється також і обов'язок та не завжди він залишається тим самим», адже можливо «укласти таку угоду, що її виконання буде пагубним або для того, кому було обіцяно, або для того, хто обіцяв»². Додамо що Г. Гроцій

1 Гроцій Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 330-331

2 Цицерон М. Т. О старости, о дружбе, об обязанностях / Марк Т. Цицерон. — М. : Наука, 1974. с. 32, 44.

погоджувався з тезою М.Т. Цицерона про те, що «якщо ти обіцяєш кому-небудь виступити захисником у справі, а тим часом тяжко захворіє твій син, то невиконання обіцяє не буде порушенням обов'язку»³.

Луцій А. Сенека у трактаті «Про благодіяння» висловлювався із цієї проблематики наступним чином: «я обманюю довіру, я ризикую накликати докір в несумлінності, якщо, незважаючи на незмінність обставин в тому вигляді, як вони склалися в момент даної обіцянки, я все-таки не виконаю обіцяне. Але саме незначна зміна обставин надає мені свободу відновити переговори спочатку і звільняє мене від відповідальності»⁴. Щодо відступу від норм права Сенека у трактаті «Про спірні питання» відзначав таке: «ти заперечуєш, що закон не терпить вилучень, але хоча багато прямо не виключається, проте вилучення мається на увазі»⁵.

М.Т. Цицерон додавав, що «наша доброта не має перевищувати наших можливостей, це та подібне слід брати до уваги під час виконання будь-якого обов'язку». Також цей мислитель казав, що виконуючи обов'язки «слід уникати становища, коли ми потрапимо в небезпеку невинувато, ніщо не може бути безглуздішим» та що кожен вчинок під час виконання зобов'язань «має бути вільним від необачливості та недбалості та ми не маємо вчиняти нічого, що не може бути виправданим»⁶.

Також істотна увага мислителів минулих часів приділялася питанню застосування (і відповідно незастосування) права та інших зобов'язань у надзвичайних обставинах та під час співвіднесення публічного та приватного інтересу. Г. Гроцій наводив норму «єврейського закону, за яким підлягає смерті той, хто надасть непоко́ру того, кого бог в надзвичайному порядку обере правителем народу»⁷ та цитує «Послання до римлян» апостола Павла, де у категорію покори включено «необхідність не противитися владі, і не тільки зі страху більшого зла, але зі свідомості обов'язку, і не тільки по відношенню до людей, а й по відношенню до бога»⁸.

Г. Гроцій критикує погляди Габрієля Васкеса щодо позиції, за якою держава не повинна відносити на свій рахунок збиток, заподіяний під час війни, оскільки право війни допускає саме заподіяння такого збитку, але припускає, що внутрішньодержавним законом може не дозволятися позов до держави про відшкодування приватного майна, втраченого під час війни, щоб «кожен тим запекліше захищав своє надбання». Цей автор також вказує на «інтереси державного блага, якому, мабуть, погодилися принести в жертву свої приват-

3 Гроцій Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 412.

4 Сенека Л. А. Философские трактаты / Луций А. Сенека. — СПб. : Алатай, 2000. с. 145.

5 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 501.

6 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 81.

7 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 80.

8 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 160.

ні інтереси ті, хто вступив в цивільний союз»⁹. Щодо реагування на небезпеку Джон Локк вказує, що «цілком розсудливо і справедливо, щоб я мав право знищити те, що загрожує мені знищенням», адже за «основним законом природи потрібно прагнути оберігати людини наскільки можливо; коли не можна вберегти всіх, то необхідно в першу чергу думати про безпеку невинних»¹⁰.

Франсіско Суарес у трактаті «Про закони» («De Legibus») вважав, що для того щоб бути справедливим, необхідно прагнути доброго кінця шляхом загального блага та вжиття чесних заходів. Тому «той хто прагне закону, вчиняючи чесно та задля загального добробуту, керується мірою сили закону, яка стає доброю через власну силу». Тому, підсумовує Ф. Суарес, закон не завжди є керівництвом для добра і тому «добре людське створіння» має «унікати змішування зла та добра, передбаченого законом». І хоча зазвичай добро трапляється через добрі наміри, а зло — через недоліки, правовий акт, на думку цього філософа, «може стверджувати зло за певних обставин що оточують людину, залишаючись законом за добрих обставин»¹¹. Ф. Суарес також відзначав, що «вчинок є добрим або злим залежно від об'єкту, який є співзвучним або таким, що дисонує з справедливими причинами» та що «виключаючи будь-яке відношення до закону належного» людські вчинки можуть бути «спеціальною формою добра або зла залежно від відношення до божого закону»; цей філософ задається питанням: чи є будь-який відступ від природного закону порушенням законів божих?¹².

Тривалий час у праві (у «Висновках» юриста Павла, у «Інституціях» Гая) містилися розрізнення обіцяного та формального зобов'язання (відповідно лат. *sponsio* та *stipulatio*); наприклад Л.А. Сенека казав «бо не обіцяють тобі, але дають формальне зобов'язання». Амвросій Медіоланський відзначав, що «Ісус Навин не рахував необхідним розірвати укладений мирний договір, тому що останній був скріплений святістю клятви; він побоювався, щоб заради викриття чужого віроломства не порушити вірності клятви» Тит Лівій вказував на приклад мешканців Ахаї, які зважаючи на те, що римляни не схвалили деяких їхніх учинків, підтверджених клятвами, попросили римлян змінити у власну поведінку до ахаян на свій розсуд, але не примушувати самих ахаян вчинювати будь-що всупереч освяченого клятвою¹³.

Сучасні дослідники наводять вислів Ульпіана про те, що «коли немає жодної підстави, то встановлено, що в силу угоди не може виникати зобов'язання»

9 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 770.

10 Локк Дж. Два трактата о правлении // Джон Локк. Сочинения в трех томах. — Т. 3. — М. : Мысль, 1988. с. 312.

11 Suarez F. S. J. De Legibus, book 1, chap. 13 / Francisco S. J. Suarez ; URL : http://www.sydneypenner.ca/su/DL_1_13.pdf

12 Suarez F. S. J. Is the natural law truly a preceptive divine law? // De Legibus, book 2, chap. 6 / Francisco S. J. Suarez ; URL : <http://www3.nd.edu/~afreddos/courses/301/suarezdelegii6.htm>

13 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 312.

та що сама по собі «угода не породжує зобов'язання, але породжує екцепцію» (процесуальне заперечення) та підкреслюють, що «всупереч поширеній думці, право Стародавнього Риму ще не знало правила обов'язковості всіх договорів» (вочевидь й у *jus inter gentes*). Констатується, що правило «всі договорів слід дотримуватися» (лат. «*pacta sunt servanda*») «прийнято пов'язувати із середньовічним канонічним правом», адже воно «ґрунтувалося не так на джерелах римського права, а на авторитетних християнських текстах (листах єпископів, постановах церковних соборів)», у яких була «відображена ідея, що перед Богом всі обіцянки рівні і відступ від них рівносильний брехні, а тому є гріховним та заслугове на церковне засудження». При цьому наводиться позиція Леонарда Лессія, який у трактаті «Про справедливість та право» прагнув «визнати невиконання обіцянки різновидом несправедливості», підстави чого він бачив «не у Зводі Юстиніана, а в висловлюваннях середньовічних богословів і античних філософів»¹⁴.

Г. Гроцій аналізуючи цю позицію стародавніх та середньовічних авторів щодо клятви та зобов'язання, також додає міркування християнських філософів (Фоми Аквінського, Каєтана Тієнського, Франческо Граціана та Домінго де Сото), за якими «якщо обітницю дано проти інших, ... клятва не зобов'язує, якщо... вона суперечить вдосконаленню». Він вказує на промову Петра, посла імператора Юстина II до Хосроя, щодо попередніх обіцянок імператора Юстиніана «адже не тільки в силу звичаїв..., але і в силу закону, не вигідного для держави, навіть якщо сам імператор затвердив такий звичай або освятив законом, держава ніколи не може бути пов'язаною». Водночас Г. Гроцієм наводиться позиція Сідонія Аполлінарія про те, що «держава завжди відповідає за все, що б государ ні обіцяв»¹⁵.

Аналізуючи це питання Г. Гроцій відзначає, що «не можна знайти жодної підстави того, яким чином закони, які становлять хіба що загальний договір народу і цим ім'ям називаються у Аристотеля і Демосфена в «Риториці»..., можуть надати угодам обов'язкову силу, якщо воля кожної особи, яка прийняла рішення вступити в зобов'язання, ніяк не в змозі зробити нічого подібного, особливо там, де внутрішньодержавний закон не ставить ніяких перешкод»¹⁶.

Але Г. Гроцій визнає, що «обіцянки, договори і клятви царів і тих, хто рівні з ними наділений верховними правами в державі, включають особливо го роду питання, як про те, що слід їм в силу їх власних дій, так і про те, як годиться чинити їх наступникам». З цього приводу Жан Боден казав, що керівник держави може розірвати зобов'язання з тих же причин, як і підданий, тобто в разі обману або злого умислу, помилки або внаслідок укладення уго-

14 Полдников Д. Ю. Проблема обязательности договоров: взгляд Саламанкской школы XVI века / Д. Ю. Полдников // Право. Журнал Высшей школы экономики. — 2011. — № 2. — С. 39–50.

15 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 340, 411.

16 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 333.

ди під загрозою, як у ставленні до прав верховної влади, так і по відношенню до того, що стосується його приватних інтересів. Ж. Боден висловлював думку, що король не пов'язаний навіть клятвою, якщо укладені договори такі, що закон дозволяє від них відступитися, хоча б самі договори були згодні з гідністю государя; бо король «пов'язаний ними не своєю клятвою, а тому що кожен пов'язаний законними договорами, в інтересах третіх осіб»¹⁷.

Ф. де Віторія у лекції «Про громадянську владу» вказував, що підґрунтя закону може припинитися двояко — або коли умови передбачені законом, змінені, або якщо коли «зникає підстава для встановлення закону, зникає і сенс його збереження», і «якщо закон більш не корисний.., це вже не закон», водночас стосовно цих принципів «належить брати до уваги не приватну, але загальну підставу»¹⁸. Г. Гроцій додає, що «якщо навіть обіцяне і не противно закону, але цьому перешкоджає якомусь більшому моральному благу, то клятва теж не матиме сили, тому що адже ми зобов'язані перед богом здійснювати благодіяння так, щоб не позбавити самих себе можливості добута більшого добра»¹⁹.

З цього приводу Г. Гроцій, цитуючи постглосаторів Бальда де Убальдуса, Габріеля Васкеса та Павла Кастренсіса вказує, що «якщо в силу будь-яких обставин договір стане загрожувати не просто якимось збитком, але навіть небезпекою для держави, так що з самого початку його мало б оголосити несправедливим і незаконним, то тоді можливо його не тільки розірвати, але оголосити надалі необов'язковим, як якщо б він був поміщений під умовою, без якого він стає незаконним»²⁰. Г. Гроцій прагнути пояснити можливість відступу від норм природного права (за яким відповідно до його концепції роблять вчинки суб'єкти міжнародних відносин) наступним. За його тезами «деяка подібність до зміни в діях, що пропонуються або забороняє природним правом, вводить в оману необережних, хоча змінюється не саме природне право, що перебуває незмінним, але кожна річ, на яку поширюється природне право, відчуває ту чи іншу зміну». Він вказує на існування таких «правил природного права, які наказують що-небудь не прямо і безпосередньо, а в розрахунок на відомий порядок речей; так, спільність майна була природна до тих пір, поки не була введена приватна власність; рівним чином те ж саме відноситься до здійснення свого права силою до встановлення цивільних законів»²¹.

Джон Локк у «Двох трактатах про правління» міркує про виконання зобов'язань наступним шляхом: «кожен з нас, оскільки він зобов'язаний зберігати себе і не залишати самовільно свій пост, зобов'язаний з тієї ж причини, коли його життю не загрожує небезпека, наскільки може, зберігати іншу

17 Гроцій Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 375.

18 Витория Ф. де. Лекция о гражданской власти / Ф. де. Витория // Социологическое обозрение. — 2013. — Т. 12. — № 3. — С. 52–75.

19 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 329.

20 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 377, 378.

21 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 77.

частину людства і не повинен, крім як творячи правосуддя по відношенню до злочинця, ні позбавляти життя, ні зазіхати на неї, так само як і на все, що сприяє збереженню життя, свободи, здоров'я, членів тіла або власності іншого». Цей автор підтверджує позицію Г. Гроція про те, що «всі государі і правителі незалежних держав у всьому світі перебувають у природному стані». Дж. Локк вказує, що «люди можуть давати один одному зобов'язання і укласти інші угоди і все ж таки залишатися, як і раніше, в природному стані»²².

Французький автор XVI ст. Франсуа Конан обґрунтовував позицію, за якою за природним правом і по праву народів договори, які не мають характеру двосторонньої угоди, не накладають жодних зобов'язань; вони тим не менше можуть виконуватися в силу сумлінності, якщо тільки предмет їх такий, що надання чогось залежить також від сумлінного обіцянки і згідно з якою–небудь чеснотою. Ф. Конан відзначав, що необхідно «виконувати не те, що обіцяно, але те, що становить суттєвий інтерес»; ця позиція зазнала гострої критики Г. Гроція, за якою «це означає нікчемність угод між государями і різними народами, поки по них що–небудь ще тільки належить, особливо в тих країнах, де не встановлена певна форма союзних договорів або взаємних обіцянок»²³.

Міркуючи про роль органів держави у праві війни і миру, праві брати участь в коаліціях і союзах, так само як у праві вести всі справи з усіма особами та спільнотами поза даної держави, Дж. Локк відносить цю компетенцію до федеративної влади. На його думку така влада «менш здатна керуватися попередніми постійними позитивними законами, ніж виконавча влада; і тому в разі потреби вона повинна надаватися розсудливості і мудрості тих, в чиїх руках вона знаходиться, для того щоб вона була спрямована на благо суспільства». Адже те, що слід зробити по відношенню до іноземців, «багато в чому залежить від їх вчинків і від різних задумів та інтересів, і це здебільшого слід надавати розсудливості тих, кому довірено ця влада, щоб вони могли керуватися найкращим, що дає їх мистецтво, заради користі держави»²⁴.

За міркуваннями Дж. Локка, оскільки «може виникнути цілий ряд обставин, коли суворе і неухильне дотримання законів може принести шкоду», така влада має право «діяти відповідно до власним розумінням заради суспільного блага, не спираючись на приписи закону, а іноді навіть всупереч йому»; це її право називається вказаним філософом «прерогативою». На його думку така влада, «поки вона вживається на благо суспільства і згідно з відповідальністю і цілями уряду, безсумнівно, є прерогативою і ніколи не ставиться під сумнів»²⁵.

22 Локк Дж. Два трактата о правлении // Джон Локк. Сочинения в трех томах. — Т. 3. — М. : Мысль, 1988. с. 267-269, 312.

23 Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. — М. : Ладомир, 1994. с. 328, 329.

24 Локк Дж. Два трактата о правлении // Джон Локк. Сочинения в трех томах. — Т. 3. — М. : Мысль, 1988. с. 321, 350.

25 Локк Дж. Два трактата о правлении // Джон Локк. Сочинения в трех томах. — Т. 3. — М. : Мысль, 1988. с. 357

Визначаючи природний закон, що «говорить, що слід шукати миру та слідувати йому», Томас Гоббс у «Левіафані» відніс до його другої частини «право захищати себе всіма можливими засобами». Ось чому, вказує Т. Гоббс, є «деякі права, про які не можна вважати, щоб хто-небудь міг поступитися їх або передати», наводячи приклад коли «людина не може відмовитися від права чинити опір тим, хто нападає на нього з метою позбавити його життя, тому що не можна думати, щоб він сподівався придбати таким шляхом яке-небудь благо для себе»²⁶.

Тому, додає Т. Гоббс, «якщо укладено угоду, при якому жодна зі сторін не виконує своїх зобов'язань негайно, а довіряє один одному, то в природному стані... така угода при мало-мальськи обґрунтованій підозрі однієї зі сторін, що противна сторона не виконає своїх зобов'язань, виявляється недійсною»²⁷. Варто додати, що Т. Гоббс вслід за Г. Гроцієм та Дж. Локком детермінує міжнародні зносини як такі, що здійснюються суверенами виключно у природному стані за відсутності глобальної наддержавної влади.

Водночас за позицією Т. Гоббса у неприродному, цивільному стані «причиною боязні, що робить ...угоду неспроможною, має завжди бути те, що виникло після укладення угоди, якийсь новий факт або інше виявлення волі до невиконання», інакше «ця причина не може зробити угоду недійсною, бо те, що не заважає людині обіцяти, не може бути визнано перешкодою до виконання». З цих тез зазначений автор вивів третій природний закон про те, що «люди повинні виконувати укладені ними угоди, без чого угоди не мають ніякого значення і є лише порожніми звуками, а раз при цьому залишається право всіх на все, то люди продовжують перебувати в стані війни»²⁸.

Шарль Л. Монтеск'є у творі «Про дух законів» констатує, що «...міжнародне право, природно, ґрунтується на тому принципі, за яким різні народи повинні під час миру робити один одному якомога більше добра, а під час війни — заподіювати наскільки можливо менш зла, не порушуючи при цьому своїх справжніх інтересів». Зазначений філософ схвально ставиться до «звичая, що існує у самих вільних народів світу, на мій погляд, що в деяких випадках на свободу слід накинути покривало, подібно до того як закривали іноді статуї богів»²⁹.

Дж. Бентам у праці «Принципи міжнародного права» вказував, що жодна нація не зобов'язана змінювати «очевидну для неї точку справедливості на

26 Гоббс Т. Левіафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. — М. : Мысль, 1991. с. 98-100.

27 Гоббс Т. Левіафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. — М. : Мысль, 1991. с. 104.

28 Гоббс Т. Левіафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. — М. : Мысль, 1991.с. 108, 109

29 Монтескье Ш. Л. О духе законов / Шарль Луи Монтескье. — М. : Мысль, 1999. с. 136, 144.

іншу» та що жодна нація не має відмовлятися ні від чого, на що вона дивиться як на власні права та не зобов'язана робити свавільні поступки. Аналізуючи міжнародні домовленості, Дж. Бентам міркує наступним шляхом. Якщо «запропонована домовленість вбачається справедливою в далекоглядній перспективі», та такою, що відчутно є «в інтересах зацікавлених сторін», завжди може виникнути ситуація, за якою сторони будуть поміщені в інші умови, ніж ті, в яких вони знаходилися у вихідній ситуації³⁰. Цей автор додавав, що певна дія «може називатися згідною відповідно до принципу корисності (щодо цілого суспільства), коли прагнення збільшити щастя суспільства більше, ніж прагнення зменшити його»³¹.

Підсумовуючи, слід констатувати, що вчення про зобов'язання, зокрема, втілене у договорах, про відступ від таких зобов'язань або про їх невиконання розвивалися у європейській науково-філософській думці еволюційним шляхом. Очевидними стають взаємний зв'язок та кореляція відповідних наукових підходів та шкіл, певні спільні підходи щодо зазначених питань: віднесення аспектів міжнародних договорів та зобов'язань до сфери природного права, ув'язування наслідків відступу від зобов'язання або його невиконання із формою за якою зобов'язання було укладене, передбачення можливості відступу від зобов'язань як з метою захисту інтересів суспільства (суспільного блага) так і в умовах зміни обставин та в надзвичайних умовах; розуміння специфіки статусу зобов'язань та їх виконання у стані війни. Застосування вказаних положень міжнародно-правової доктрини у сучасній практиці має стати підґрунтям для нових досліджень.

30 Bentham J. Principles of International Law / Jeremy Bentham // The Works of Jeremy Bentham. — Vol. 2. — Edinburgh : William Tait, 1843. p. 539

31 Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / Иеремия Бентам. — М. : РОССПЭН, 1998. с. 114